

УДК 316

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДИТИНИ-СИРОТИ ДО ЖИТТЯ У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї

Приходько Т.В.,*кандидат філософських наук, доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи***Товстоп'ят Я.Ф.***магістранта кафедри політології, соціології та соціальної роботи
НТУУ "КПІ"*

Стаття посвящена дослідженню процесу адаптації ребенка-сироти к жизни в приемной семье, изучению механизмов адаптации ребенка, этапов и специфики этого процесса, в зависимости от возраста и пола ребенка, наследственности и предыдущего социального опыта воспитанника до момента вхождения его в приемную семью, учитывая индивидуальные характеристики личности ребенка, а также традиции приемной семьи. Статья направлена на поиск путей более эффективной адаптации ребенка-сироты к приемной семье, опираясь на достижения профессиональной сферы социальной работы.

In the article there are investigation of the adaptation process of the orphan-child to the foster family with analysis of the process stages and peculiarities. In particular, there is influence orphan-child age, sex and the social experience of the child (before his/her living in the foster family) on the process of the orphan-child adaptation. Also in the article there is analysis of individual adaptation the child personality to the certain family traditions as the foster family being. The article is oriented to look for more effective ways of orphan-children adaptation to their living in foster families with using the social-work-field's scientific and professional knowledge.

Стаття присвячена дослідженню процесу адаптації дитини-сироти до життя у прийомній сім'ї, вивченню механізмів адаптації дитини, етапів та специфіки цього процесу, залежно від віку та статі дитини, спадковості та попереднього соціального досвіду виховання до моменту входження його в прийомну сім'ю, із урахуванням індивідуальних рис особистості виховання та традицій прийомної родини. В статті здійснено пошуки шляхів ефективного сприяння адаптації дитини-сироти до прийомної сім'ї, спираючись на досягнення фахової галузі соціальної роботи.

Ключові слова: соціалізація, соціальна адаптація

Актуальність: на сьогоднішній день в Україні в умовах економічної кризи, політичної і соціальної нестабільності, важливою є проблема влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на утримання та виховання у різноманітні виховні установи. Серед таких установ домінуюче положення займають інтернатні заклади та будинки малят. Натомість, вже сьогодні в Україні є визнаними й такі форми альтернативного сімейного виховання як усиновлення, опіка (піклування), прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу. Приймальною сім'єю, при цьому, визначають повну чи не повну сім'ю, що складається з однієї чи декількох осіб та бере на виховання, спільне проживання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування; сім'я робить це добровільно, отримуючи від держави певну плату на утримання дитини.

Досліджуючи феномен прийомної сім'ї соціологи, психологи, соціальні працівники та педагоги зазначають, що порівняно з інтернатними закладами в умовах прийомної сім'ї дитина більш успішно проходить процеси соціалізації та адаптації до сучасного соціального простору, минаючи ефект соціальної депривації

(порушення соціального входження в соціум). Життя в прийомній сім'ї сприяє більш успішній адаптації дітей-сиріт, оскільки саме там дитина залучена до системи сімейних відносин [1].

Мета та завдання дослідження. В аспекті виховання дитини поняття "соціалізація" та "соціальна адаптація" набувають ключового значення. Отже в професійній галузі соціальної роботи й науковому просторі соціального знання особливого значення для поглибленого вивчення набувають саме ці феномени, зокрема соціальна адаптація дитини-сироти до життя в прийомній родині. В цьому сенсі особливо важливими для дослідження постають особливості життя дитини в прийомній сім'ї в сучасному українському суспільстві, та пошуки шляхів ефективного сприяння адаптації дитини-сироти до прийомної сім'ї, спираючись на досягнення фахової галузі соціальної роботи сьогодні.

Аналіз наукової літератури, теоретико-методологічна база дослідження. Соціалізація та адаптація дитини є взаємопов'язаними процесами. Процес соціалізації на думку фахівців передбачає входження дитини в соціальний простір з опануванням нею соціальних

цінностей, норм, правил поведінки нового соціального середовища, яким постає зокрема прийомна сім'я, а згодом – й суспільство в цілому. Разом з цим дитині, як повноправній особистості належить в майбутньому стати активним суб'єктом соціальних відносин в суспільстві. Пристосування до соціальних змін, життя в прийомній родині та суспільстві позначають категорією "адаптація".

Категорія "адаптація" має досить широку наукову експлікації в сучасному просторі. Зокрема, деякі дослідники наголошують, що термін "адаптація" має біологічне походження і являє собою фізіологічний процес або реакцію в поведінці організму яка розвинулась за деякий проміжок часу в процесі життя та розвитку таким чином, що стала підвищувати довготривалий репродуктивний успіх даного організму. У соціально-психологічній літературі зміст терміну розкривається, спираючись на латинський термін *adaptatio* – пристосування. В соціально-психологічному розумінні його розкривають як пристосування людини або групи людей до нового соціального середовища, та разом з тим пристосування до людей цього середовища з метою спільного існування та взаємодії [2, 45].

Адаптація є досить складним і багатограним явищем у житті соціальних суб'єктів. Саме вона забезпечує гармонію в стосунках із оточуючими та є першочерговою і обов'язковою складовою соціалізації особистості. Тому особливе місце посідають питання адаптації дітей-сиріт до життя в прийомній сім'ї.

Вивчення питання адаптації дитини до нового соціально-педагогічного середовища знаходиться на перехресті різних галузей знань, таких як психологія, педагогіка, соціологія та ін.. Процес становлення дитини в сім'ї досить широко висвітлений у вітчизняній педагогічній науці, у дослідженнях психологів і соціологів у сфері виховання. Зокрема, різні аспекти цієї проблеми розкриті у працях М.І. Алексєєвої, Л.С. Волинець, Л.І. Божович, В.С., Н.М.Комарової та інших вчених. Необхідність сімейного оточення для гармонійного розвитку, вплив сімейних форм виховання на соціалізацію та особистісне становлення дитини підкреслювали видатні педагоги М.П.Драгоманов, П.Ф.Лесгафт, О.С.Макаренко, К.Д.Ушинський. Адже саме у сім'ї зароджується світогляд, ціннісні орієнтації дитини, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки та трудові навички тобто те, що необхідно для подальшого її життя в соціумі.

Виховання у прийомній сім'ї має соціально-педагогічне спрямування. Воно включає забезпечення адаптації дитини, максимальну нейтралізацію набутого нею негативного досвіду, компенсацію вад психічного і фізичного розвитку, які були набуті в умовах асоціального оточення [3, 38].

Основний зміст статті. З огляду на вищезазначене процес соціально-психологічної адаптації дітей-сиріт у прийомній сім'ї має два шляхи для розуміння. Адаптація, у вузькому розумінні означає, перш за все пристосування дитини до умов життя у конкретній прийомній родині, тобто там, де повністю задовольняються потреби, необхідні для її розвитку. На цьому етапі одним із першочергових завдань є спроба пробудити "відчуття сім'ї", адже дитина повинна відчувати себе не просто вихованцем, а перш за все частиною родини в якій вона виховується. Соціальна адаптація, у вузькому розумінні, передбачає всебічний розвиток особистості дитини, формування в неї позитивного "Я-зразку", позитивного досвіду сімейної взаємодії [2, 45].

Адаптація ж, у широкому розумінні, пов'язана з поступовим виведенням дитини у більш широкий соціальний простір, тобто поза родиною: дитячий садок, школа, гуртки, групи однолітків та ін. Саме ці стосунки розвивають у дитини соціальні навички, які в подальшому житті забезпечуватимуть її розвиток і становлення а відтак і засвоєння соціальних ролей [4, 37].

Двоєдиному процесу адаптації дитини-сироти до умов життя у прийомній сім'ї і поза нею сприяють як прийомні батьки так й соціальні працівники та суспільство. До яскравих прикладів державних заходів, які забезпечують адаптацію дітей-сиріт до повноцінного самостійного життя, належить Закон України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" зокрема в одній із статей зазначається, що соціальна та психологічна адаптація дітей-сиріт покладається на центри соціальних служб для молоді. Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді разом із центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я забезпечують розробку комплексних програм індивідуальної психологічної, реабілітаційної та корекційної допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, особам із їх числа, а також дітям, які перебувають в особливо скрутних і надзвичайних умовах та потребують такої допомоги. Центри соціальних служб для

молоді надають юридичну, психологічну та соціальну допомогу дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування а також їх біологічним батькам, опікунам, піклувальникам, прийомним батькам [5].

Для забезпечення ефективної адаптації та соціалізації прийомної дитини обов'язковим є проходження батьками-вихователями курсу підготовки для кандидатів на створення прийомних сімей, проведення якого забезпечують обласні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. На курсах-тренінгах прийомних батьків готують до виконання нових соціальних ролей – вихователів дітей, позбавлених батьківського піклування [3, 56].

Особливість прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу порівняно з усиновленням та опікою (піклуванням) полягає в забезпеченні соціального супроводу такої родини, що передбачає надання їй соціальної допомоги на всіх етапах функціонування. Найголовнішим напрямом роботи соціального працівника є соціальний супровід прийомної сім'ї, а також налагодження співпраці всіх служб, що захищають права дітей, з метою забезпечення якнайкращих умов їх виховання та розвитку в родині [6, 6].

Беручи на виховання дитину, прийомні батьки стикаються з різними проблемами, серед них і такі, що потребують особливої уваги з перших днів співжиття: здоров'я дитини, педагогічне занедбаність, прояви негативної поведінки, агресії чи замкнутості [3, 39].

Досить поширеними ознаками затримки у розвитку дитини є такі прояви, як відставання у розвитку мовлення, знижений рівень оволодіння предметною діяльністю, відсутність самостійності, відхилення у розвитку інтелекту (бідність мови, слабкі навички написання, лічби, читання, просторової уяви), невміння сконцентруватися на певній справі [4, 38].

У перші дні перебування дитини в сім'ї не потрібно концентрувати увагу на тому, що вона вже повинна вміти, а краще займатися з нею тими справами, які дитина вміє і любить робити. Прийомним батькам в період адаптації необхідно бути готовими до негативних проявів у поведінці прийомних дітей, що є наслідком їх попереднього життя. Це можуть бути прояви агресії у різній мірі (руйнівна активність, жорстокість, злість, грубість), крадіжки, брехня, лінощі, неохайність, онанізм, постійне відчуття голоду (необмеженість у їжі), періодичне вдавання до жебрацтва. Недоліки виховання (неохайність, невміння поводити себе) також поступово усуваються завдяки делікатному підвищенню вимог, контролю за

діяльністю та навчанням. Агресивність дитини поступово зменшується завдяки домашньому затишку, ласкавому, доброзичливому ставленню всієї сім'ї [4, 38].

Проте, існують певні етапи виховного впливу на дитину. Першим етапом організації виховного впливу з боку дорослих має стати подолання недовіри вихованця, руйнування емоційного бар'єру між новою родиною і дитиною. Дитина спочатку спостерігає, потім вивчає життєвий простір, щоб визначити, наскільки безпечний він для неї і тільки переконавшись у безпечності свого становища й адекватності вимог і покарань, дитина сприймає дорослих як таких людей, які хочуть для неї добра [4].

Після подолання емоційного бар'єру робиться другий крок: свідомо створюються ситуації, що змушують дитину замислитись над доцільністю її поведінки. Даний етап можна назвати як боротьбу мотивації. В цей період батькам краще підібрати переконливі мотиви, які мають бути протилежними тим, що уже є усталеними для дитини, запропонувати розглянути і проаналізувати інший бік проблеми. Тільки тоді, коли дитина самостійно усвідомить негативізм власної поведінки і вирішить позбутися його, батьки цілеспрямовано, відкрито і тактовно можуть допомагати їй у цьому. Виховний вплив у такому випадку набуває цілеспрямованості і сприймається як допомога в подоланні проблеми, а не як нав'язування правил, за якими живуть дорослі [4, 39].

Процес адаптації дітей, які протягом тривалого часу перебували в негативних умовах або зазнали сильного психологічного стресу, є досить складним і довготривалим. Тому подолання шкідливих звичок, залучення дитини до сімейного колективу є нелегким і відповідальним процесом.

Звісно ж, входження дитини у нову сім'ю відбувається поступово. Термін адаптації залежить як від самої дитини (вік, стать, середовище в якому вона перебувала до того, як потрапила в прийомну родину, спадковість), особистісних характеристик прийомних батьків і також від наявності емоційного контакту, рівня довіри та відкритості між прийомними батьками та дітьми.

Особливості психічного розвитку дітей, які залишилися без батьківської опіки, проявляються по-різному, в залежності від ситуації, що передувала приходу в прийомну сім'ю та віку дитини. Саме комбінації цих двох змінних – причина і вік – і визначають особливості розвитку дітей та їх поведінки.

Найбільш адаптованими є діти-сироти, які потрапили в прийомну сім'ю із

соціальних сімей, тобто діти котрим певні трагічні обставини перервали нормальний перебіг життя(смерть батьків, хронічні хвороби). Вони знають, що таке сім'я, адже перші роки їх життя проходили в оточенні родичів [7, 49].

Прийомні діти з кризових чи асоціальних сімей досить часто мають цілий букет гострих і хронічних захворювань, вони гігієнічно занедбані, часто в них спостерігається відсталість психічного розвитку. Часто діти із асоціальних сімей стають жертвами психічного і фізичного насильства. Жорстке поводження з дітьми, нехтування їхніми інтересами не тільки завдає невинної шкоди їх здоров'ю, а й супроводжується тяжкими соціальними наслідками [7].

Діти, які потрапили в сім'ю з інтернатних закладів поділяються на дві групи: ті, хто потрапив туди після проживання в родині, і ті, хто ніколи не жив в сім'ї. Основним чинником, що впливає на розвиток таких дітей є психічна деривація, тобто позбавлення можливості задовольняти основні психічні потреби в достатній мірі та протягом достатнього часу (емоційні зв'язки, відчуття комфорту, захищеності, довіри та ін.) [8].

Найбільш проблемними для прийомної сім'ї є безпритульні і бездоглядні діти, які різних причин втратили контакт із родиною або батьки фактично не займаються їх вихованням. Такі діти із раннього віку включені в жорстокі вуличні умови виживання, тому при входженні такої дитини в родину батьки повинні враховувати особливості і вади набутого соціального досвіду [7, 58-59].

Щодо вікових особливостей, то загальноприйнятим є поділ дітей-сиріт на шість груп, а саме: перша вікова група – діти віком до 2 років. Позитивним моментом в адаптації дітей такого віку є те, що формування особистості дитини практично з нуля і дитина не має негативного досвіду перебування в несприятливому середовищі. Але для догляду за маленькою дитиною доводиться докладати чимало зусиль.

Друга вікова група – діти віком від 3 до 4 років. Діти цього віку легко піддається зовнішньому впливу і тому є можливість ефективно впливати на розвиток її інтелекту та характеру.

Третя вікова група – діти від 5 до 7 років. Діти цього віку більш самостійні і незалежні, але в цьому віці вони пам'ятають окремі епізоди свого минулого життя і враження від них позначаються на їх свідомості і поведінці.

Четверта вікова група – діти від 8 до 11 років. Діти цього віку самостійні. У них чітко простежуються особливості характеру,

поведінки, звички, нахили, здібності, рівень інтелекту. Але дітям в цьому віці буває важко пристосуватися до особливостей поведінки, звичок прийнятих в родині. Тому прийомним батькам потрібно терпіння, вміння стримуватись, виявляти порозуміння у вихованні таких дітей.

П'ята вікова група – діти віком від 12 до 15 років. У психологічній літературі підлітковий вік нерідко розглядається як період конфліктів. Досить часто проявляються реакції емансипації, коли підліток намагається вийти з-під контролю старших, зайняти власну позицію стосовно тих чи інших цінностей. Головне вчасно „ ввійти ” в життя дитини, скорегувати її поведінку.

Шоста вікова група – діти від 16 до 17 років. Ця вікова група є досить рідкісною серед прийомних дітей. Основними особливостями таких дітей є бажання закріпитись у прийомній сім'ї, страх перед майбутнім і орієнтованість на стосунки із протилежною статтю [4].

Запорукою позбавлення всіх вищеперерахованих негативних проявів та деформації соціального досвіду прийомної дитини є налагодження у новій сім'ї стосунків, побудованих на почутті єдиної родини, відсутності поділу на вихователів і вихованців, рідних і прийомних дітей.

Висновки. Отже, підсумувавши все вище зазначене варто наголосити, що процес адаптації дитини до прийомної сім'ї є надзвичайно важливим та складним процесом. Від успішності цього процесу залежить входження дитини в сім'ю, її майбутній розвиток та соціальні досягнення.

Індивідуальні особливості розвитку і життєві потреби прийомної дитини, специфіка стилю виховання та стилю життя прийомної родини, ускладнюють розробку єдиних правил і підходів до процесу входження та адаптації вихованця. Натомість, практика доводить для ефективної адаптації прийомної дитини в сім'ї необхідним є врахування індивідуальних рис як самої дитини, так й прийомної родини.

Разом з тим, фахівці соціологи, психологи, педагоги та соціальні працівники визначають етапи адаптації дитини, специфіку кожного етапу, виокремлюють групи дітей за віковими, статевими характеристиками, біологічного спадковістю та критерієм соціального досвіду дитини до входження її в прийомну сім'ю для розробки рекомендацій із сприяння більш успішній адаптації дитини в нових умовах прийомної родини.

Нарешті, для більш успішного входження дитини-сироти в прийомну сім'ю виявлено доцільність індивідуальної та

загальної, а також матеріальної, фінансової, правової підтримки з боку держави. Для успішної адаптації такої дитини досить важливою постає розробка програм та втілення методик роботи фахівців соціальної галузі з прийомними сім'ями на рівні соціальних служб, центрів допомоги дітям та сім'ям, та інших закладів державного (першого) та недержавного неприбуткового (третього) секторів. В галузі фахової соціальної роботи цей напрям, разом з урахуванням індивідуальних рис дитини та прийомної родини, доцільно сьогодні визначити пріоритетним.

Література:

1. І.В.Пєша. Модель соціального експерименту із запровадження інституту прийомної сім'ї в Україні // Український соціум. –2004. – № 1 (3). – С.106-118
2. Посібник для прийомних батьків та батьків – вихователів / Н.М.Комарова та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006.–104с.
3. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н.М.Комарова, Г.М.Бевз, Л.С.Волинець та ін. – К.:Видавництво, 1999. – 103с.
4. Робота з дитиною у прийомній сім'ї. Метод.посіб. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003.–188с.
5. Закон України “ Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування ” від 13.01.2005 №2342-IV// Відомості Верховної ради України. – 2005. – №6. – С.267.
6. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Збірник методичних матеріалів / Авт. кол. Г.М.Бевз, А.Й.Капська, Н.М.Комарова та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 188с.
7. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. / Г.М. Бевз, Л.С. Волинець, А.Й. Капська та ін. – К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2000. – 127 с.
8. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / Г.М. Бевз, І.В. Пєша – К.: Український ін-т соц.. досліджень, 2001. – 101 с.